

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 5:

Sayı ve Sayı Türleri

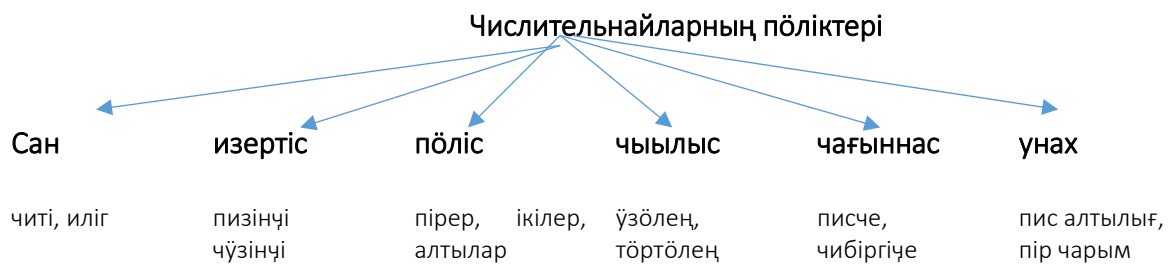
Числительнайның тиксі омазы.

Числительнай — ол санны (*алты, чүс*), ниме-нооның санын (*пир тура, иліг ахча*) паза изерізін (*пастағы кізі, онынчы көнек*) таныхтапчатхан чоох чардығы.

Числительнайлар *нинче? нинченчі? нинцелер? нинцөлең? нинцелиг? нинчече?* сурьғларға нандырчалар.

Числительнайлар, пасха имяларох чіли, чоохтағның прай членнері полчалар: *подлежащай, сказуемай, толдырығ, чарытхы* паза *обстоятельство*. Көзідімге алза, *Он пис писке үлелче* чоохтағда *он пис* (ниме?) числительнай подлежащай полча, *писке* (ниме?) – толдырығ. *Тоғазығда онча кізі полған* чоохтағда *онча* (хай син? нинче?) числительнай син обстоятельствозы полча.

Тузазы паза грамматика пілдіріглері хоостыра числительнайлар мындағ пөліктерге чарылчалар: 1) сан; 2) изертис; 3) пөліс; 4) чыылыс; 5) чағыннас; 6) унах.

Сан числительнайлар

Нинче сурьға нандырчатхан числительнайлар сан числительнайлар тіп адалчалар. Олар предметтің санын алай олаңай санны таныхтапчалар.

Предметтернің санын таныхтапчатхан числительнайлар, чоохтағда адалыснаң палғалызып, хубулбин чарытхы полчалар.

Он книга, хырых ат, үс книгада, пите хысха, алты кізее....

Олдаңай санны таныхтапчатхан числительнайлар алынча тuzаланылчалар. Андада адалыстарға чағын пол парчалар. Предметті таныхтабин санны ла таныхтапчалар. *Икее, үстең...*

Сан числительнайлар;

Единицаларны таныхтапчатхан сан числительнайлар: *пир, ікі, үс, төрт, пите, алты, читі, сигіс, тоғыс.*

Оннарны таныхтапчатхан сан числительнайлар: *он, чибіргі, отыс, хырых, иліг, алтон, читон, сигізон, тоғызон.*

Чүстөрні таныхтапчатхан сан чилительнайлар: *пiр чүс, икi чүс, үс чүс, төрт чүс, пис чүс, алты чүс, читi чүс, сигiс чүс, тоғыс чүс.*

Муңнарны таныхтапчатхан сан числительнайлар: *пiр муң, икi муң, үс муң, төрт муң, пис муң, алты муң, читi муң, сигiс муң, тоғыс муң, он муң, чибiргi муң, отыс муң...*

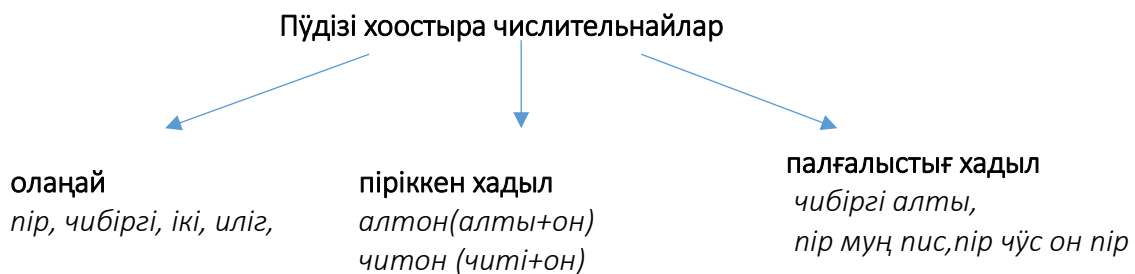
Хакас тiлiнде *түбен* сөс тоғасча. Түбен сөс көптi таныхтапча. Ол моол тiлiнең алылған сөс. Нымах, алыптығ нымах, тапқаң нымахтарда удаа тоғасча. Түбен чылтыс ан. п.

Миллион, миллиард, триллион... сөстер орыс тiлнең алылған сөстер.

Пiрееде пiр числительнай орнына *чалғыс, чалғызаан, чалғысхан* сөстернең тузаланчалар: *Ол чалғысхан парыбысхан. Чалғыс пала.*

Числительнайларның пүдiзi

Числительнайлар пүдiзi хоостыра олаңай, пiрiккен хадыл паза палғалыстығ хадыл числительнайларға чарылчалар:

Олаңай числительнайларға пiр төстiктең пүткеннер кiрчелер: *пiр, читi, он*, ан.п. *20, 30, 40, 50 оннар* iдөк пiр төстiктең пүт парғаннар. Оларны адирға өнетiн сөстер киректелчелер: *чибiргi, отыс, хырых, илiг.*

Пiрiккен хадыл числительнайларға икi төстiкнең пүткеннер кiрчелер: *алтон (алты+он)*, ан.п. *60, 70, 80, 90 оннар*, пiрге пазылып, икi төстiктең пүтчелер. Килiстiре единицанаң паза он сөстернең: *алтон, читон, сигiзон, тоғызон.*

Палғалыстығ хадыл числительнайларға икi алай аннаң даа көп төстiкнең пүткеннер кiрчелер: 11-дең 20-е читiре. 21-дең 30-ха читiре, 31-дең 40-ха читiре, ан.п. Пу числительнайлар оннарны, чүстөрнi, муңнарны паза олардаң даа пасха нольлығ саннарны паза единицаларны таныхтапчатхан сөстернiң палғалызынаң пүтчелер: *он пис (15), отыс читi (37), алтон үс (63), үс чүс хырых алты (346), он читi муң пис чүс илiг тоғыс (17559)*, ан.п.

Пу оңдайнаң хадыл числительнайлар прай түрк тiллерiнде пүтчелер. Палғалыстығ хадыл числительнайларның пүдiзiне олаңай даа, пiрiккен хадыл даа числительнайлар кiрче: *пiр мўң икi чүс отыс алты, сигiзон пис* паза ан.п.

Сан числительнайларның хубулызы

Санны ла таныхтапчатхан сан числительнайлар, алынча тузалан ползалар, сан, падеж, тартылғы форманың хозымнарын алчалар.

Саннарның падеж пастыра оостыра хубулызы:

Адалғы п.	алты	отыс	иліг пір
Тартылғы п.	алтының	отыстың	иліг пірнің
Пірілгі п.	алтаа	отысха	иліг пірге
Көрімгі п.	алтыны	отысты	иліг пірні
Орынғы п.	алтыда	отыста	иліг пірде
Сығынғы п.	алтыдаң	отыстаң	иліг пірдең
Ызылғы п.	алтызар	отыссар	иліг пірзер
Пүдіргі п.	алтынаң	отыснаң	иліг пірнең
Тиңнестіріс п.	алтыча	отысча	иліг пірче
Сылтағлығ п.	алтыдаңар	отыстаңар	иліг пірдеңер

Палғалыстығ хадыл числительнайларны падеж пастыра хубулдырза, хозымнар халғанчы ла сөзіне хозылча: *он пистең, он писке, он миллионға...*

Пір числительнай адалыстарнаң хада піреде санны таныхтабин, іле нимес предметті таныхтапча: *Пір оол турчатхан анда.* Пу чоохтағда пір числительнай «хайдағда» іле нимес местоимение орнына киректелче.

Пір числительнай алынча палеж формаларында лексика тузазы алыс парып, местоимение алай наречие пол парча: *пірее, пірееде, пірде..... пір де..., пірге, пірдең* ан.п.

Тыыдыс кизегестерінең хада пір числительнай иттірбинчеткен местоимение пол парча: *пір дее көрінминче. Ноғаа-да чыылыға пірдеезі килбеен. Паза пір дее тоғазарға киліспеен.*

Изертіс числительнайлар

Ниме-нооның изертізін таныхтапчатхан паза нинценці? Сурыға нандырчатхан числительнайлар изертіс числительнайлар тіп адалчалар. Изертіс числительнайлар, прай түрк тілдердегі чили, чоохтағда чарытхы полып, тузазы паза хубулызы хоостыра пілдіріске чағын полчалар.

Олар сан числительнайларынаң **-ынчы, -інчі, -нчы, -нчі** хозымнар пользыинаң пүтчелер:

-ынчы/-інчі — согласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *тоғызынчы (тоғыс + ынчы), пизінчі (пис + інчі).*

-нчы/-нчі — гласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *алтынчы (алты + нчы), читінчі (читі + нчі).*

Пастағы, ікінчі, үзінчі, төртінчі, пизінчі, алтынчы, читінчі, сизізінчі, тоғызынчы, онынчы, он пірінчі, он ікінчі....

Хакас тілінде «пірінчі» числительнайның орнына **пастағы** числительнай түзаланылча: *пастағы хыныс, пастағы хар пастағы курс.*

Палғалыстығ хадыл числительнайлардаң изертис тузалығ числительнай пүдірзе, хозым халғанчы сөске хозылча: *чибіргі пис — чибіргі пизінчі, пір чүс он — пір чүс онынчы.*

Изертис числительнайлар палғалысчатхан сөзі чох киректелчетсе, олар, предмет тузалығ полип, адалыс чіли, тартылғы формада санча, падежче пазасырайча хубулчалар паза сказаемай форманың хозымнарын алынчалар: *Хызычах, пис класс тоозып, алтынчызына кірібіскен. Теес хоостыра мин алтынчызыбын.*

Изертис числительнайларның падеж хоостыра хубулызы

А.п.	алтынчызы	он үзінчізі	пір чүс хырых пизінчізі
Т.п.	алтынчызының	он үзінчізінің	пір чүс хырых пизінчізінің
П.п.	алтынчызына	он үзінчізіне	пір чүс хырых пизінчізіне
К.п.	алтынчызын	он үзінчізін	пір чүс хырых пизінчізін
О.п.	алтынчызында	он үзінчізінде	пір чүс хырых пизінчізінде
С.п.	алтынчызынаң	он үзінчізінең	пір чүс хырых пизінчізінең
Ы.п.	алтынчызынзар	он үзінчізінзер	пір чүс хырых пизінчізінзер
П.п.	алтынчызынаң	он үзінчізінең	пір чүс хырых пизінчізінең
Сл.п.	алтынчызынаңар	он үзінчізінеңер	пір чүс хырых пизінчізінеңер
Тиң.п.	алтынчызынча	он үзінчізінче	пір чүс хырых пизінчізінче

Изертис числительнайлар үлүкүннер аттарын адирға киректелчетселер, улүғ буквадаң пазылчалар: *Тоғызынчы май, Сигізінчі март*, че олар саннаң пазылған ползалар, аның соондағы сөс улүғ буквадаң пазылча: *9 Май, 8 Март.*

Көзидімнер:

Пастағы күнде Сығдаа тоғынара аар полған, ікінчі күнінде тоғынарға сала оой полған, анаң үс-төрт күнче тоғын парғанда, тоғысха аринча көнік парған.

Төртінчі күнінде оолахтың күзі хозылып, ыырчыларнинаң тиңнес парған.

Ол, он ікі чазын толдырып, он үзінчізіне кірібіскен.

Пір хырны азып, ікінчізіне сыхчадырлар, пір ойдаң сығып, ікінчізіне кірчедірлер.

Үзінчізі турча, төртінчізі, пизінчізі, алтынчызы турча.

Ікізі турча, ікізі чөрче, алтынчызы ал чөрче, читінчізі сарнапча.

Пірсі «өртек!» - тіп хысхырған, ікінчізі «чылан!» - теен. Үзінчізі хатхырыбызып «минмін» - тіп хысхырған.

Син үзінчізің.

Пөліс числительнайлар

Төйи нима-нооларны чардыктарға нинцелердең пөлілчеткенін таныхтапчатхан числительнайлар пөліс числительнайлар тип адалчалар. **Олар нинцелердең?** сурьға нандырчалар. Чоохтағда олар чарытхы полчалар.

Пөліс тузалығ числительнайлар **-лар, -лер, -ар, -ер** хозымнар ползыинаң пүтчелер:

-ар / -ер – согласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *пир - пирер, тоғыс - тоғызар, пис чүс чибіргі төрттер - пис чүс чибіргі төрттер, читон - читонар, чүс - чүзер;*

-лар / -лер – гласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *алты - алтылар, читі - читілер, алтон ікі - алтон ікілер.*

Пир – пирер

Он – онар

Ікі – ікілер

чибіргі - чибіргілер

Ўс – үзер

отыс - отызар

Төрт – төрттер

хырых - хырығар

Пис – пизер

иліг - илігер

Алты- алтылар

алтон- алтонар

Читі –читілер

.....

Сигіс – сигізер

чүзер

Тоғыс – тоғызар

муңар

- Олар нима-нооның синін таныхтапчалар.
- Пөліс числительнайлар пирееде, изертис числительнайларох чили, предмет тузалығ пол парчалар. Андада олар хай пирее падекте (өөнінде сығынғы паза пирілгі падекте) киректелчелер, сан хозымнарын алынчалар паза чоохтағда адалыс чили киректелчелер. Көзидімнер:

Миша паза Коля пизер тетрадь садып алғаннар, Галя паза Хароол, тізең, үзердең не садып алғаннар.

Олғаннар яблахты он пизер салковайға садыбысханнар — Олғаннар яблахты он пизерге садыбысханнар.

- Пирееде пөліс числительнайның өөнінең иділістің піріктіріс деепричастие формази пүт парча, андада ол чоохтағда обстоятельство полча: Олғаннар стройға **үзерлеп** (хайди?) турыбысханнар.
- Палғалыстығ хадыл числительнайлардаң пөліс тузалығ числительнай пүдірзе, хозым халғанчы сөске хозылча: төрт чүс илігер, он пизер...

Чүс паза муң сөске тозылчатхан палғалыстығ халыл саннарда –ар/ -ер хозым чүс алай муң сөстің алнындаы сөске хозылча, соондағы чүс алай муң сөске сығынғы падектің хозымы хозылча.

*Сизізон төрттер муңнаң
Пір чүс отыс тоғызар муңнаң*

Көзідімнер

*Часхыда пір өөрде үзер-төрттер киик парза, күскүде сизіс-тоғыс киик айланча.
Чүзер частығ харағайлар, тыттар, хузух ағастары орын пыласчалар.
Олар, ас таарып, күнде ікілер норма толдыр салчалар.
Олар ахчаны онардач үлескеннер.
Ам прайзы пірерлеп харасхы ибге кірглепчелер.*

Чыылыс числительнайлар

Нинче-нинче предметтің чыындызын пірге алып көзітчеткен числительнайлар **чыылыс числительнайлар** тіп адалчалар.

Чыылыс числительнайлар **нинчөлең?** тіп сурьға нандырчалар. Олар сан числительнайларынаң **-олаң, -өлең** хозымнар пользиинаң пүтчелер: *алто+лаң, пиз+өлең*. Пу хозым хозылчатса, гласнайға тоозылчатхан сан числительнайның халғанчы гласнайы түс парча: *ікі — ікөлең, читі -читөлең, алты — алтолаң*.

Чыылыс числительнайлар өөнінде ікідең сығара онға читіре сан числительнайларынаң на пүтчелер.

Пір числительнайдаң чыылыс числительнай пүтпинче. Аның орнына **чалғыс, чалғызан, чалғысхан** сөстер киректелчелер: *чалғыс кізі, палам ибде чалғызаан халған*.

Чыылыс числительнайларның падеж хоостыра хубулызы

А.п.	ікөлең	алтолаң
Т.п.	ікөлеңнің	алтолаңның
П.п.	ікөлеңе	алтолаңа
К.п.	ікөлеңні	алтолаңны
О.п.	ікөлеңде	алтолаңда
С.п.	ікөлеңнең	алтолаңнаң
Ы.п.	ікөлеңзер	алтолаңзар
П.п.	ікөлеңнең	алтолаңнаң
Сл.п.	үзөлеңнеңер	алтолаңнаңар
Тиң.п.	үзөлеңче	алтолаңча

Чоохтағда чыылыс числительнайлар подлежащай, толдырығ, сказуемай, обстоятельство полчалар: *Төртөлең хыр алтында (сисп.). Ікөлең азых чидер. Піс үзөлеңміс. Піс төртөлең килдібіс. Ансахты ікөлең алдап, чөптеп, чадап ла тохтадың алғабыс (В.Коб.)*

Көзідімнер

Төртөлең пір хыр алтында.

Мына ол стол хырина чит килді, алтолаңның алнында тур.

Ікөлең азых чидер.

Аның палазы үзөлең.

Піс үзөлеңміс.

Піс төртөлең килдібіс.

Хайдағ даа сидік нимені олар ікөлең итчелер.

Амды үзөлең улуғ көгде, улуғ сарында парирлар.

Чағыннас числительнайлар

Чағыннас числительнайлар ниме-нооның санын, көні адабин, чағынни ла көзітчелер. Олар **нинчече?** сұрыға нандырчалар паза сан числительнайларның өөніне мындағ хозымнар хозылып, пүтчелер:

-ча, -че — туных согласнайға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *төрт - төртче, отыс - отысча.*

-ча, -че — гласнайларға паза үннің согласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *он - онча, иліг - илігче.*

Предметтернің саны чағынни пасха даа оңдайларнаң таныхталча: а) ікі сан числительнайы, хости тұрып, пірсі асхынах, ікінцізі иң көп санын көзітчелер: - *отыс-отыс пис* алай *отысча, отыс писче, - пис-алты килограмм, - пір чүс чибіргі-пір чүс иліг процент.*

б) пирілгі падежетегі сан числительнайлар **чағын, артиинаң, хыза** послелогтарнаң хада: *Хырыхха чағын кізі парғабыс. Алтон часха чағдап//чағыннап парир. Прайзы чиит кізі артиинаң полған.*

Чағыннас числительнайлар чоохтағда, өөнінде, чарытхы паза сказуемай полип тұрчалар. Чағыннас числительнайлар чарытхы полип тұрчатса, хозым числительнайға алай чарыдылчатхан дее сөзіне хозылча. Көзідімнер:

Мин анда онча күн полғам. Мин анда он күнче полғам.

Унах числительнайлар

Унах числительнайлар предметтің чардығы ла алылчатханын көзітчелер. Пу числительнайлар синтаксической оңдайнаң сан числительнайларынаң пүт парғаннар.

Хакас тілінде пастағызын знаменатель парча, ол тартылуы падежете турча, анаң числитель парча, ол адалғы падежете тартылғы формада 3-ці сырайда турча: *төрттің үзі, (3/4) алтының пизі (5/6).*

Орыс тілінің сылтаанда пасха форма тузаланылча: числитель адалғы падежете, знаменатель, **-нығ/-ніг, -тығ/-тіг, -лығ/-ліг** хозымнарнаң пүтче: *пір ікіліг, үс төрттіг* ан.п..

Унах числительнайлар, санны ла таныхтапчатсалар, падеждерхе хубулчалар.

Унах числительнайларныу хубулызы

А.п.	<i>nір ікіліг</i>
Т.п.	<i>nір ікілігнің</i>
П.п.	<i>nір ікіліге</i>
К.п.	<i>nір ікілігні</i>
О.п.	<i>nір ікілігде</i>
С.п.	<i>nір ікілігдең</i>
Ы.п.	<i>nір ікілігзер</i>
П.п.	<i>nір ікілігнең</i>
Сл.п.	<i>nір ікілігдеңер</i>
Тиң.п.	<i>nір ікілігче</i>

Унах числительнайлар хакас тілінде *чарым* (**чар-** глаголнаң пүткен) сөс ползыиинаң пүтчелер: *nір чарым, төрт чарым, ікі чыл чарым*. *Чарым* сөс чоохтағда чарытчатхан сөс полча: *чарым ай, чарым кўн* алай чарыдылчатхан сөзі полча, андада ағаа тартылғы форманың 3-ү сырай хозымы хозылча: *тураның чарымы, чооғының чарымы*.

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствоы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-воы, 2009. - 149 с.